

УДК: 323.272 (477.64) «1917-1921» (045)

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-003

Українська революція на території Запорізької області (1917-1921 рр.)

Ю.І. Щур

Запорізький науково-дослідний центр «Спадщина»,
zocoks@meta.ua

Ключові слова:

П. Болбочан, Вільне козацтво,
Ю. Магалецький, Олександрівськ,
Українська революція,
Українські січові стрільці.

У пропонованій статті подане комплексне дослідження історії Української революції 1917-1921 рр. на території сучасної Запорізької області. Залучені автором документи та матеріали яскраво засвідчують той факт, що ідеї самостійності та державної незалежності для Півдня України – явище місцевого характеру, а не принесене ззовні. Визначено, що під час Української революції Запорізький край перебував у орбіті всіх подій, які відбувалися у Російській імперії та в Україні, у тому числі й державотворчих.

Ukrainian Revolution in Zaporizhia Oblast Territory (1917-1921)

Yu. Shchur

Key words:

Petro Bolbochan, Free Cossacks,
Y. Magalevskyi, Aleksandrovsk,
Ukrainian Revolution,
Ukrainian Sich Riflemen.

The article provides a complex study of the history of the Ukrainian Revolution 1917-1921 in modern Zaporizhia Oblast land. The documents and materials involved by the author prove strikingly the fact, that the ideas of statehood and independence were local, not introduced from outside, phenomenon for the South of Ukraine. It is emphasized that the Ukrainian «Prosvita» society activities in modern Zaporizhia Oblast area played a positive role in forming the properly Ukrainian outlook for many local residents.

The author revealed that the Ukrainian movement's greatest prosperity in the modern city of Zaporizhia and Zaporizhia Oblast peaked in 1917 and 1918. Not least, such situation was because Zaporizhia lands are located in the crossing of the crucial routes and also are the «gateway» to the Crimean peninsula. Due to this, each belligerent: Ukrainians, White Guardmen and Bolsheviks demonstrated vital interest in seizure of Aleksandrovsk (Zaporizhia).

The author also discovered the young Ukrainian democracy representatives' mistakes which resulted in losing control over the region and its further takeover by the Russian (Bolshevist) troops. It was illustrated that after loose of control over the region's territory and withdrawal of the regular Ukrainian forces, guerrilla movement broke out in Zaporizhia. Along the anarchist units lead by Nestor Makhno, units which recognized Ukrainian People's Republic authority and later were subordinate to the Insurgent and Partisan Staff lead by Yuriy Tiutiunnyk were also active. Forming of the Ukrainian military units within the Wrangel's army was one of the final episodes of the Ukrainian Revolution in Zaporizhia.

In general, it was discovered that during the Ukrainian Revolution Zaporizhia land was in the sphere of influence of all events which happened within the Russian Empire and Ukraine, especially the state-building ones.

Сучасні реалії та виклики (пост)революційної України зумовили значний інтерес до історії українського державотворення. Особливо це стосується того періоду, який утверджується в історіографії під назвою «Українська революція 1917-1921 рр.», як своєрідна протипага «громадянській війні». Останній термін, хоч і не є

на сьогодні домінуючим у дискусіях, але, попри декомунізаційні процеси, виявив завидну «живучість». Інакшість власне українського погляду на революцію та історію збройної боротьби 100-літньої давнини об'єктивно посилюється подіями сучасної російсько-української війни, коли неминучим є проведення паралелі та порівнянь.

Інтерес до історії Української революції на території сучасної Запорізької області посилюється її прифронтовим статусом й намаганням приєднати до фейкових квазідержавних утворень типу «Новоросії».

Крім того, у суспільстві та частині наукового світу за останні три десятиліття утверджувалося уявлення про Запорізьку область, як своєрідний «махновський край». Не вдаючись до аналізу та оцінок махновського руху, відзначимо, що така ситуація не сприяла заглибленню у історію реалізації власне українського проекту на території сучасної Запорізької області. Тим самим складається хибне уявлення про відірваність загальноукраїнських процесів державотворення від території нашого краю. Пропоноване дослідження має на меті висвітлити спроби реалізації власне українського проекту на території земель, які входять до складу сучасної Запорізької області у хронологічному проміжку 1917-1921 рр.

Повністю проігнорованою темою історії Української революції на території Запорізької області назвати не можна. Різні аспекти реалізації українського проекту на території Запорізької області було досліджено Г. Турченко в контексті історії модерного державотворення на Півдні України [1]. Історія діяльності загонів Вільного козацтва на Запоріжжі досліджена В. Бондаренком [2].

Разом із тим, перші згадки про події Української революції на території Запоріжжя зустрічаються у виданнях 1920-1930-х рр. У цих працях, написаних «по гарячих слідах», як правило, безпосередніми учасниками боротьби за незалежність України, автори намагалися не лише дослідити ті чи інші події, але й спробувати осмислити причини військової поразки визвольних змагань. Дослідження, у яких згадувався Запорізький край, здебільшого стосувалися однієї з визначних подій революції – Кримського походу Армії УНР під керівництвом П. Болбочана та перебування на нашій території підрозділів Українських січових стрільців. Серед таких праць можна виокремити дослідження С. Шемета [3] та О. Думіна [4].

Окремі сторінки Української революції на території Запорізької області можна дослідити на основі тогочасних документів, що зберігаються у архівосховищах України, зокрема Державного архіву Запорізької області. Серед таких – історія мілітарного та просвітницького руху, створення та діяльність органів самоврядування, бойові дії тощо. Деякі документи були опубліковані у тематичних збірниках [5; 6].

Значним доповненням до цих матеріалів є публікації у тогочасній пресі. Серед таких видань,

де міститься інформація про події у Запоріжжі та області можемо назвати газети «Нова Рада» (Київ), «Народная жизнь» (Катеринослав), «Діло» (Львів) та «Свобода» (Нью Джерсі, США).

Окрему групу джерел становлять мемуари. Попри певну суб'єктивність та деякі фактологічні неточності, вони відіграють особливу роль у вивченні історії Української революції на території Запорізької області. Вони передають настрої окремих людей, національних і соціальних груп, «дух епохи». Безсумнівно, джерела мемуарного характеру несуть на собі відбиток авторського світогляду, суб'єктивізму і тому не можуть бути самодостатнім джерелом. Разом із тим, вони відтворюють реальну картину, наповнюють історичний процес живим подихом епохи, виявляють неповторні взаємозв'язки між подіями й історичними особистостями.

Серед мемуарів, присвячених подіям Української революції в Запорізькому краї можемо виокремити дві основні групи: спогади місцевих жителів (Г. Гордієнко, Ю. Магалецький, Н. Авраменко та В. Прохода) та спогади бійців й командирів українських збройних сил (В. Петрів, В. фон Габсбург, П. Франко М. Заклинський й інші). Окремі нейтральні, або ж відверто ворожі згадки зустрічаються у мемуарах, авторами яких були представники інших політичних сил та течій (більшовики, анархісти, білогвардійці).

Таким чином, опрацьовані документи й матеріали надають можливість дослідити події Української революції 1917-1921 рр. на території Запорізького краю й їхню інтегрованість у загальноукраїнські процеси.

Лютнева революція 1917 р. в Росії стала тим каталізатором, під впливом якого активізувалося українське суспільно-політичне життя, зокрема і у Запорізькому краї. Широкий відгук отримало проголошення I та II Універсалів Української центральної ради.

Л. Черниця й В. Шаровський з Олександрівського повіту Катеринославської губернії та Ю. Гаврилко з Бердянського повіту Таврійської губернії брали участь у роботі Українського селянського з'їзду, який відбувся 10-16 червня 1917 р. у Києві. На з'їзді їх було обрано до складу УЦР. У Центральній раді також працювали представники національних партій, що діяли в Запорізькому краї, делегати від робітництва й інтелігенції Олександрівського, Мелітопольського та Бердянського повітів [7, с. 8].

На хвилі революційних подій розпочався рух за відновлення діяльності товариства «Просвіта». 11 березня 1917 р. у губернському Катеринославі

було скликано установчі збори, які мали на меті відновити діяльність місцевої «Просвіти», забороненої у січні 1916 р. На зборах затверджено новий статут, обрано раду (правління), засновано комісії за напрямками роботи. Також ухвалено відкрити ряд філій товариства у населених пунктах, звідки надійшли відповідні заявки, зокрема у Олександрівську [8, с. 55].

Вже 24 березня того ж року, з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено «Просвіту» в Олександрівську, до якої в перший же вечір записалося 150 осіб. В статуті осередку було записано, що «товариство ставить своїм обов'язком працювати для розвитку української національної культури...» [7, с. 8].

Серед засновників олександрівської «Просвіти» були три залізничники та сім поштовиків. До керівництва ж філії увійшли О. Ткаченко (голова), Ю. Магалецький та І. Олійник [2, с. 55]. Станом на 10 травня 1917 р. при «Просвіті» було засновано наступні комісії: шкільну, бібліотечну, театральну, співочу, лекційну тощо [9, арк. 1а].

Серед першочергових завдань товариства було отримання постійного приміщення для діяльності. 10 липня 1917 р. Голова Ради олександрівського Українського товариства «Просвіта» Лазаренко звернувся до міської управи з проханням передати просвітянам Народний дім, розташований на Пушкінській площі (згодом отримала назву «Майдан Волі»). Своє прохання він аргументував тим, що товариство «могло б свою працю іще ширше розвинути для піднесення української національної культури свого народу, і найбільш тут, в Олександрівську, котрий стоїть як раз в тім місці, де була перша запорізька Січ на острові Хортиця, і котрий відомий всякому українцю» [9, арк. 9].

Ця проблема була актуалізована 11 липня 1917 р., коли з ініціативи «Просвіти» в Олександрівську відбулося спільне засідання міських осередків українських організацій і партій, присвячене питанню передачі Народного дому просвітянам. На засіданні окрім просвітян були присутні представники Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, залізничної української організації Катеринівської залізниці – куреня «Хортиця», української залізничної організації Південної залізниці – куреня «Січ». Збори постановили звернутися до міської управи із проханням про передачу Народного дому «Просвіті» [9, арк. 10-10зв.].

Спершу міська управа відмовила «Просвіті», надавши при цьому одну кімнату для організації

бібліотеки-читальні. Та вже восени 1917 р. «Просвіта», яка забезпечувала ремонт залу й сцени Народного дому, отримала право розпоряджатися цими приміщеннями. Весною 1918 р. у офіційному листуванні міської управи зустрічаємо інформацію, що Народний дім перебував у повному віданні «Просвіти» [9, арк. 12-12зв., 21, 46].

Олександрівська «Просвіта» проводила активну діяльність: при товаристві функціонували театральна, співоча та лекційна комісії, діяла бібліотека-читальня. Просвітяни влаштовували у міському саду платні гуляння на користь товариства, які мали величезний пропагандистський вплив на населення. На вул. Соборній було відкрито просвітянський кіоск для продажу українських книжок, які користувалися значним попитом у населення. «Просвіта» порушила питання про спорудження у Олександрівську пам'ятника Т. Шевченку, використавши для цього кошти, зібрані на пам'ятник імператору Олександру II [7, с. 9].

Не залишилася «Просвіта» осторонь від участі у обговоренні політичних та державницьких питань. Зокрема, у серпні 1917 р. просвітяни Олександрівська, разом із місцевими есерами та соціал-демократами й членами залізничних організацій «Січ» та «Хортиця» висловили протест проти рішення Тимчасового уряду обмежити юрисдикцію Генерального Секретаріату. У резолюції зборів, зокрема, зазначалося, що українські громадянські й політичні сили Олександрівська будуть «підтримувати Центральну Раду в її боротьбі за проведення в життя Конституції України, що вироблена була Центральною Радою» [5, с. 610, 635].

Станом на 9 серпня 1917 р. Катеринославська «Просвіта» на території сучасної Запорізької області мала філії у наступних населених пунктах: Гуляйполе, Кінські Роздори, та власне Олександрівськ [8, с. 57]. У Гуляйполі у 1917 р. «Просвіта» очолював агроном Дмитренко, який належав до партії українських есерів [10, с. 150].

На території Пологівського району маємо дані про існування просвітницьких осередків у селах Кінські Роздори та Федорівка [11, с. 286-287]. У сучасному районному центрі Більмак (на той час – Цареконстантинівка) осередок товариства «Просвіта» нараховував 47 осіб (за даними 1918 р.). Керував місцевими просвітянами Я. Божко [12].

Активно працювали осередки «Просвіти» у Мелітопольському та Бердянському повітах. У Бердянську, зокрема, діяла українська просвітянська друкарня [13, с. 52]. За досить неоднозначної суспільно-політичної ситуації у Бердянську,

«Просвіта» стала головним представником українського населення. З ініціативи першого голови місцевої «Просвіти» Ю. Тищенка земство постановило відкрити місячні курси для вчителів. Українську мову викладав вчитель гімназії, тогочасний керівник «Просвіти», В. Олійник. Приміщення бердянської «Просвіти» знаходилося у будинку Лютеранської школи.

Філії бердянської «Просвіти» працювали також у с. Новотроїцьке (сучасного Бердянського району) та м. Оріхів. Крім цього, за даними 1918 р., «Просвіти» працювали у Андрівці (Бердянського району), Токмаці, Преславі (Приморського району), Чернігівці та Попівці (тепер Смирнове Більмацького району) [12].

Оріхівська «Просвіта» працювала у вкрай несприятливих умовах. Участь у просвітницьких заходах тут брали в основному селяни та військові. Як зазначав автор одного з репортажів з Оріхова, «місцевої інтелігенції не було майже нікого, бо вона дуже вороже ставиться до українського руху і взагалі до всього українського» [14].

Поруч із «Просвітами» створювалися й інші національно-культурні товариства. Влітку 1917 р. робітники південних залізничних майстерень Катериненської залізниці заснували культурно-освітні організації – курені «Січ» (К. Білашкевич) та «Хортиця» (І. Оліфер). Керівники куренів брали активну участь у засіданні повітової Ради, міської думи, а І. Оліфер став членом міської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Наступним кроком стала організація у Олександрівську загонів Вільного козацтва. 21 вересня 1917 р. відбулося об'єднане засідання повітової Ради та представників УСДРП й УПСР. Під головуванням голови повітової Ради Ю. Магалецького на засіданні обговорили позицію міської Ради щодо УЦР та автономії України. Також вирішено негайно приступити до формування Вільного козацтва, зокрема через загрозу анархії та бунтів у Олександрівську. Місцеву сотню Вільного козацтва очолив І. Оліфер, до її складу входило 50-60 осіб. У листопаді 1917 р. сотня Вільного козацтва чисельністю 280 осіб на чолі з Шевченком виникла у Гуляйполі [2, с. 55-56, 213-214]. На сьогоднішній день також відомо про осередки Вільного козацтва у ряді сіл неподалік від Олександрівська: Біленькому, Розумівці, Мар'івці, Лисогірці, Августинівці, Малокатеринівці, Жеребці та Солоному [15, с. 123].

Загалом, попри багатонаціональний склад Запорізького краю, ідеї, проголошені УЦР, знаходили розуміння й підтримку. Разом із тим, Бердянська рада коливалася: у листопаді 1917 р. вона

підтримала Центральну Раду, а вже 10 грудня висловила протест проти підпорядкування Північної Таврії владі УЦР, погоджуючись на проведення референдуму в Таврійській губернії з цього приводу. У волостях Бердянського повіту Центральна Рада здобула повну підтримку.

17 грудня у Мелітополі відбувся з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, міських і земських самоврядувань і соціалістичних партій Північної Таврії (Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів). На з'їзді було порушено питання щодо участі в оголошених Центральною радою виборах до Українських Установчих зборів. З питання приєднання повітів до УНР було вирішено провести референдум. 158 делегатів з'їзду (із 200) підтримали Центральну Раду та вибори до Українських Установчих зборів [1, с. 85-86].

У Олександрівську 26 листопада 1917 р. відбулося свято з приводу проголошення III Універсалу УЦР. На площі Т. Шевченка (тепер – парк Клімова) було відправлено молебень, після якого відбувся парад вояків-українців. Виступала також і сотня Вільного козацтва. Після параду кандидат Українських Установчих зборів Радомський виступив з промовою. Крім нього, маніфестантів вітали комісар УНР Лазаренко, голова повітової управи Міхно, голова повітової Ради Ю. Магалецький, голова ради селянських депутатів Іванченко, від земельного комітету – Скрипник, від Вільного козацтва – І. Оліфер. Останні слова кожного промовця покривалися гучними «Слава!» і оплесками [2, с. 92].

У Оріхові «Просвіта» спільно з військовим Товариством імені гетьмана Петра Дорошенка при 48-му пішому запасному полку влаштували свято з приводу проголошення III Універсалу. На площі біля церкви було відправлено молебень та прочитано текст Універсалу, зустрінутий гучними окликами «Слава!» Після молебню відбулася маніфестація з музикою 48 полку, на яку прийшло багато мешканців Оріхова. В ілюзіоні (кінематографі) на тему про тогочасне становище Росії, України та Української центральної ради мав доповідь просвітянин Шарий [16].

Перше серйозне випробування для української демократії у Олександрівську припало на кінець грудня 1917 р. Після захоплення Харкова більшовиками, 1-й Чорноморський революційний загін вирушив на південь, до Криму. На той час загоном командував підпоручик Толстой, а чисельність моряків сягала 1,5 тисяч. 23 грудня чотири ешелони чорноморців наблизилися до Олександрівська. Поблизу станції Софіївка (сучасний Вільнянськ) вони були змушені зупини-

тися через пошкодження залізничної колії, яка була розібрана за наказом начальника Олександрівської залоги капітана Рудницького. Останній погоджувався пропустити моряків до Криму, але без зупинки у Олександрівську [17, с. 303].

Тим часом, у Олександрівську назрівав конфлікт між більшовиками й українською владою. Причина полягала у намаганні більшовиків захопити авто майстерні (колишній завод Бадовського), де ремонтувалися бронеавтомобілі. Ситуація погіршилася в середині грудня, оскільки два панцирники були вже готові. Сили сторін були нерівними: 300 місцевих червоногвардійців проти 40 вільних козаків, 13 вояків-українців і десятка старшин [2, с. 116]. Більшість вояків розташованого у Олександрівську 8-го авто панцерного дивізіону підтримували більшовиків й лише поодинокі офіцери виступали на боці Центральної Ради. Кримськотатарський ескадрон, який перебував у місті, дотримувався нейтралітету [17, с. 304].

За великим рахунком, ситуацію розрадила поява у Олександрівську ввечері 23 грудня гайдамацького куреня (250 осіб) на чолі з отаманом Куделею. Цей військовий підрозділ було сформовано у Сімферополі й складався він з українців 34-го полку. У Олександрівську місцем постою куреня було визначено будинок поміщика Бадовського [18].

Вночі 24 грудня гайдамаки без бою зайняли авто майстерні. Після цього було призначено коменданта міста і за його підписом розклеєно усяди оголошення, що ніякі збори (перш за все малися на увазі зібрання більшовиків) не дозволяються, а винні у порушенні спокою у місті будуть підлягати воєнному суду. Гайдамаки, тверезо оцінюючи ситуацію у місті, готувалися до бою. Зокрема, скрізь на рогах заводу Бадовського, де розміщувалися автомайстерні, чатували вартові з кулеметами, а напроти воріт стояли на поготівлю панцирники. Окрім гайдамаків, тут також була розквартирована війська команда міста [19, с. 118-119].

Попри досягнуту раніше домовленість, чорноморці із загону Толстого захопили Південний вокзал (Запоріжжя-1) та через Шенвізський міст удерлися до центральної частини Олександрівська. Тут ними було захоплено пошту, телеграф, телефон, електростанцію, приміщення Ради робітничих і солдатських депутатів, кілька квартир напроти Ради, на балконах встановлювали кулемети і почали підбиратися до скарбниці. Відмітимо, що участь у бойових діях у Олександрівську брали не усі моряки Чорноморського загону. Переважна більшість вирішила перечекаати на Південному вокзалі. Проти гайдамаків вийшли лише

кілька сотень охочих. У місті до них приєдналися червоногвардійці та солдати автомайстерень [17, с. 307-308].

Центром опору українських сил став Катеринівський вокзал (Запоріжжя-2) та Катерининські залізничні майстерні (Запорізький електровозоремонтний завод). Спроба оволодіти вокзалом для більшовиків закінчилася невдало: п'ятеро матросів загинуло, інша частина атакуючих була взята у полон. Вночі запеклі бої розгорнулися в центрі міста на Майдані Волі, зокрема за електростанцію. Моряки тим часом повели наступ на Катерининські майстерні, де розташовувався командний пункт українських сил.

На ранок наступного дня більшовики займали центр міста та підступи до Катерининських майстерень. Позиції гайдамаків та вільних козаків – завод Дека (тепер – «Мотор Січ») та інша частина міста [2, с. 116]. У цей час до українських частин приєднався Кримський ескадрон (піша частина Кримського кінного полку), які раніше дотримувалися нейтралітету. Місцеві більшовики почали вимагали від них скласти зброю. Через це кримчаки приєдналися до антибільшовицької боротьби у Олександрівську. У боях загинув один з бійців ескадрону, прах якого було перевезено до Сімферополя, де поховано з почестями [20].

Опівдні українським збройним силам вдалося оточити червоних у районі Ради робітничих і солдатських депутатів. Надвечір до гайдамаків підійшло підкріплення: частини 17-го й 63-го полків та кулеметна команда 49-го полку, які поверталися з фронту. Між протиборчими сторонами було укладене перемир'я, місто залишалося під українською владою. Червоногвардійці, солдати та матроси були роззброєні. Вночі 26 грудня загін чорноморських матросів від'їхав до Севастополя.

Втрати сторін після півтораденного бою залишаються невизначеними. Збільшовизовані солдати-автомобілісти втратили убитими 13 осіб. Серед матросів у перший день боїв загинуло 5 осіб. За даними Ю. Магалецького, українські сили не мали вбитих, але було багато поранених [2, с. 116-118]. Дещо інша картина була подана у кореспонденції газети «Народная жизнь»: «со стороны украинцев убитъ 1 и 4 ранено. Со стороны же большевиков – потери гораздо больше» [21].

Перемога українських національних сил була досить нетривкою. Як згадував Ю. Магалецький, «Рада взяла верх, але не почувала себе певною» [22, с. 61]. Невдала спроба захоплення міста примусила більшовиків на кілька днів причаїтися. Однак, українська влада не переслідувала учасників бойових дій. 27 грудня повітова Рада,

виконком Ради робітничих й солдатських депутатів, представники органів самоврядування, фабзавкомів, профспілок і залізничних організацій на спільному засіданні засудили дії матросів, однак вирішили не чинити репресій [17, с. 313]. Відповідно, за Ю. Магалецьким, «ворожі елементи, які були притихли після баталії 13 грудня, побачивши, що українська влада не вжила ніяких репресій супроти їх ватажків, почали підносити голову» [22, с. 62].

Така ситуація дивувала й нещодавніх тріумфаторів – гайдамаків. Один з їхніх старшин, А. Орел, згадував пізніше, що «влада в місті немов би й українська, але матрос Мокроусов з місцевими активістами щодня провадить мітинги, серед розгнущданих мас, ганьбить українську владу, нацьковує проти неї маси, закликає до повстання проти Центральної Ради» [23]. Самі ж гайдамаки, окрилені перемогою у вуличних боях, поступово втрачали боєздатність. Перш за все, це було пов'язано із незрозумілою та нерозважливою політикою вищого командування у Києві, яке відкликала з куреня вищих рангом старшин. Відсутність авторитетного командування та чітких команд, всеохоплююча робота більшовицьких агітаторів та агентури тощо призводили до «бродіння» серед бійців гайдамацького куреня. Зрештою, із Сімферополя у перших днях січня 1918 р. надійшла команда про демобілізацію військового підрозділу. Курінь перестав існувати, як на папері, так і за фактом [23]. Така ж ситуація, за великим рахунком, спостерігалася й у інших військових частинах Олександрівська та крупних міст сучасної Запорізької області.

Крім того, Ю. Магалецький згадував, що серед українських політичних сил Олександрівська не було єдності: «Одноцілий фронт українських партій, який до осені 1917 р. був дружний і міцний, почав розсипатися». Непорозуміння були не лише між партіями, але й всередині самих партійних осередків [22, с. 62].

Відповідно, коли більшовикам на початку січня 1918 р. необхідно було захопити Олександрівськ, щоб остаточно перервати козакам сполучення з Доном, особливого спротиву вони не зустріли. У місті тоді перебували залишки розбитого під Павлоградом та Синельниковим 11 Українського полку та гарматний підрозділ. Загалом, більшовики нарахували у Олександрівську 750 вояків, 6 броньованих машин та одну батарею. У одному з донесень більшовицької розвідки повідомлялося, що станція і телеграф в місті не охороняються ніким. Про досить комфортні умови для більшовиків можемо зробити висновок

навіть із зауваження, що «у місті все спокійно, відбувається вільна агітація, розвідка є» [17, с. 444-445].

15 січня 1918 р. більшовики направили до Олександрівська бронепотяг №2 разом з кількома сотнями петроградських червоногвардійців Полякова. Після короткої перестрілки, українські вояки склали зброю, частина з них розбіглася. 8-й авто панцерний дивізіон не чинив опору. Трофеями червоних стали шість панцерників, три гармати й кілька тисяч рушниць. Подібна ситуація спостерігалася й у інших містах сучасної Запорізької області. Практично небоєздатними виявилися запасні полки, які здійснювали українізацію: 46-й (Бердянськ), 42-й (Мелітополь) та 48-й (Оріхів). Осередки Вільного козацтва були не чисельними й слабко організованими [17, с. 445-446].

Після зайняття червоними Олександрівська, гайдамаки та вільні козаки, які залишилися вірними УНР, невеликими загонами відступали за Дніпро. Частина вільних козаків на чолі із Ю. Магалецьким та І. Оліфером відїхали до Києва, де взяли участь у придушенні повстання на Арсеналі та обороні міста. Деякі козаки та старшини залишилися у Олександрівську для підпільної роботи. Решта відступила у плавні Великого Лугу й проводила партизанську боротьбу [2, с. 119].

Після встановлення у Олександрівську більшовицької влади розпочалися розстріли й репресії. У лютому 1918 р. була заборонена діяльність церкви. Невдоволення нової влади викликала панахида за Т. Шевченком. Як згадував житель Олександрівська Г. Гордієнко: «Тоді в очах советської влади Шевченко був таким самим «контролю» як напр. і Грушевський, тоді большевицькі банди ще виколювали очі на портретах Шевченка й самі портрети його профанували, дерли, топтали їх» [24, с. 129]. На фоні такої ситуації, у Олександрівську виникла підпільна організація Вільного козацтва, яка готувала збройне повстання. Очолювали підпілля українські старшини І. Сорін, І. Марків та А. Гребенник. Через раптовий відступ більшовиків з міста, повстання не відбулося [25, с. 157].

У лютому 1918 р., після укладення Берестейського миру між УНР та Центральними державами на Наддніпрянщину вирушили австрійські та німецькі війська для допомоги Армії УНР у боротьбі з більшовиками. У складі австрійської армії перебував полк Українських січових стрільців, який у першій половині квітня прибув під Олександрівськ. Перед наступом на Олександрівськ УСС увійшли до Біленького. Все це відбувалося при

звуках церковних дзвонів, стрільців зустрічали місцеві жителі та місцевий загін Вільних козаків. Останні надали інформацію, що в Олександрівську знаходиться сильна більшовицька залога, в якій однак панував нелад. Здавалося, що місто неважко зайняти швидким наступом.

Командуючий січовими стрільцями сотник О. Микитка 15 квітня 1918 р. прийняв рішення атакувати Олександрівськ силою лише одного куреня. До цієї операції долучилися біленьківські вільні козаки силою близько 30 осіб. Випливши від Біленького на пароплавах, бійці УСС висадилися на берег на відстані близько 3-х кілометрів від Південного вокзалу [4, с. 253]. Один з учасників описуваних подій М. Заклинський місцем висадки січових стрільців називає передмістя Олександрівська Канкринівку (тепер у межах Південного мікрорайону м. Запоріжжя) [26].

Одна сотня УСС спільно із відділом вільних козаків здобула залізничну станцію, втративши вбитим стрільця М. Ярему і маючи декількох ранених. На наступний день наступ було продовжено силою цілого куреня. Під час бою більшовики отримали значне підкріплення й перейшли у контратаку, оточивши з флангів стрілецькі сотні. Курінь УСС був змушений повернутися до Біленького. Загиблого стрільця поховали неподалік від села, «на високій Козацькій могилі» (кургані). На похорони стрільця зійшлося все село. Місцевий хор під керівництвом вчителя відспівав шевченків «Заповіт» [27, с. 17-18].

Тим часом, попри успіх у бою із січовими стрільцями, більшовицьким частинам втримати Олександрівськ все одно не вдалося. На заваді цьому стали частини Кримської групи Армії УНР, які після короткого бою зайняли місто 16 квітня. До складу групи полковника П. Болбочана, яка була направлена зайняти Кримський півострів і захопити Чорноморський флот, на той час входили 2-й Запорізький, 1-й кінний полк ім. К. Гордієнка, інженерний курінь, кінно-гірський гарматний дивізіон, три польові і одна гаубична батареї, автоброньований дивізіон і два бронепоезди (всього – понад 5 тис. бійців) [1, с. 110]. Одним із бронепотягів, який брав участь у звільненні Олександрівська, командував майбутній генерал-поручник П. Шандрук [28].

Більшовицькі частини намагалися відступити до Мелітополя, але через захоплення їх супротивниками Канкринівки й пошкодження залізничної колії, були змушені відійти в сторону Волновахи [29, с.45-46].

До Олександрівська одночасно із групою («Запорожцями») П. Болбочана увійшли січові

стрілці під загальною командою В. фон Габсбурга (серед українців більш знаного під ім'ям «Василя Вишиваного»). На пропозицію міської управи Олександрівська обидві військові формації влаштували парад. УСС вирушили з півдня, а Запорожці з півночі. Поперед січових стрільців йшла церковна процесія з хоругвами, духовенством і керівництвом міста. Назустріч їхав полковник П. Болбочан, за ним – оркестр, потім йшов 2-й Запорізький полк, далі – 1-й кінний полк ім. К. Гордієнка, за ним гарматний полк, Кінногірський дивізіон О. Алмазова, броневий автомобіль. Після зустрічі обох колон відбулося урочисте шиккування, по завершенню якого відбувся спільний парад, який приймали полковник П. Болбочан та архієпископ В. фон Габсбург в присутності міського голови [30]. Під час заходу виступали, зокрема, курінний ад'ютант УСС П. Франко, який розповів про січове стрілецтво та його участь у війні, а також представник УЦР Короленко та січовий стрілець М. Заклинський [26].

Не затримуючись в Олександрівську, Кримська група вирушила до місця свого безпосереднього призначення. До запорожців приєдналися деякі жителі Олександрівська та ряд січових стрільців.

18 квітня передові частини групи під прикриттям бронепотягів і броневих автомобілів розпочали бій за Мелітополь. На цій лінії Армія Кримської Соціалістичної Республіки під командуванням Гольдштайна чинила сильний спротив, не раз переходячи у контратаку. Переломним моментом боїв стала поява на лівому фланзі більшовицьких військ білогвардійського відділу полковника Дроздовського, який просувався на Дон. Не в силах вести боротьбу на два фронти, більшовики відступили в сторону Криму.

До рук українського війська потрапили значні трофеї: склади постачання, бойові припаси, зброя, багато самоходів, аеропланів і невеликих моторних човнів. Відділ Запорожців, який проводив операції в напрямку на Бердянськ, настільки раптово зайняв місто, що більшовики не встигли евакуювати армійської скарбниці і до рук українського відділу потрапило 15 млн. крб., які було передано до Мелітопольської Державної Скарбниці [31, с. 51-52].

Після вибуття Кримської групи із Олександрівська у місті залишилися січові стрільці та кілька невеликих австрійських технічних відділів. Команда групи В. фон Габсбурга також знаходилася тут. У місті також було залишено одну сотню 2-го Запорізького полку під командуванням сотника Гемпеля, якого призначено комендантом Олександрівська.

В. фон Габсбург у своїх спогадах писав: «Територія давнього Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута (тепер с. Приморське Василівського району), і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усіх пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на «Січі». Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду» [32, с. 22]. У листі до А. Шептицького архієпископа із захопленням писав про своє перебування у Запорізькому краї: «Я знову із хоробрими легіонерами на «Запоріжжі», тут так чудово! Тут люди дійсно впевнені в собі, справжні українці, і вони все ще досить ретельно дотримуються всіх запорізьких традицій, я щасливий тут знаходитися...» [33, с. 36-37].

З перших днів перебування у Олександрівську січові стрільці включилися до громадського українського руху, допомагаючи місцевим активістам організовувати політичну, військову та освітню галузі. Стрільці викладали на курсах українознавства для залізничників, займалися упорядкуванням бібліотеки «Просвіти», співпрацювали з місцевими українськими газетами, зокрема тижневиком «Січ». У міському парку проходили гуляння при звуках стрілецького оркестру. Навколишні села запрошували УСС до себе і спільно організовували читальні, освітні гуртки, театральні вистави [1, с. 149].

Після завершення бойових операцій у Криму на територію краю повернувся 2-ий Запорізький полк П. Болбочана. Спершу він дислокувався у Мелітополі, а пізніше – в Олександрівську. У Царицинському Куті на постійне перебування 1-й Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, очолюваний В. Петровим, пізніше – військовим міністром УНР [32, с. 23].

Козаки 2-го Запорізького полку П. Болбочана також проводили активну просвітницьку діяльність, встановлюючи зв'язки із місцевими «Просвітами», створюючи бібліотеки, організовуючи вистави із української класики, навчаючи грамоті місцевих селян і навіть впливаючи на мову богослужіння. Зокрема, у с. Дмитрівці біля Мелітополя священик місцевої церкви, під впливом гайдамаків із Гордієнківського полку В. Петріва, перейшов від проголошення проповіді російською мовою із домішками слов'янських слів на українську мову, на що селяни зауважили: «якось і «Писанія» зрозумілішими стали».

Зусиллями старшин Запорізького корпусу була створена селянсько-гайдамацька трупа, яка готувала постановку «Назара Стодолі», «Гостя з Запорожжя» та інших вистав. Гайдамаки створювали

в селах мандрівні бібліотеки, поширювали українські книжечки серед жителів краю тощо. М. Заclinський згадував, що попит на українську книжку був величезний. Хоча книги, привезені із Києва, коштували дорого – їх розкуповували уміть. З Олександрівська забирали книги сільські кооперативи та одразу ж знаходили для них покупців. До місцевих бібліотек та книгарень також надходили книги із Галичини, їх привозили бійці УСС. Ці книги були втричі, або й вчетверо дешевшими й розходилися дуже швидко [1, с. 145, 148-149].

Значного розголосу на Запорожжі отримало гайдамацько-селянське свято, яке відбулося на початку травня 1918 р. за участю Запорізького корпусу та січових стрільців у с. Царицинський Кут. Тут були присутні гості із навколишніх сіл, Павлограда, Олександрівська та Мелітополя. У програмі був військовий парад, спільний обід селян і війська, вистава, масові гуляння. Була організована лотерея на користь місцевої української читальні, прибуток від якої склав понад 5 тис. крб. (передано в розпорядження сільської «Просвіти») [34, с. 287].

Найбільше гості свята були вражені джигітовкою гайдамаків. Вони вважали себе козаками і плекали козацькі традиції верхової їзди. Стандартний трюк вимагав від вершника підняти із землі шапку, несучись на повній швидкості. Показували гордієнківці й інші трюки: скакали при боці коня, прикидаючись мертвими; ухилялися від стріли і пострілів вогнепальної зброї; деякі скакали під конем. Вони могли розвернутися в сідлі, спереду назад, під час того, як їх коні неслися галопом тощо. У абсолютному захваті від побаченого перебував і В. фон Габсбург [35, с. 101].

В цей час загалом активізувалася діяльність товариства «Просвіта». Це стосувалося не лише Олександрівська. У Оріхові просвітян очолював Іван Коба, власник невеличкої столярної майстерні. До активу належали завідувачий їдальнею «Просвіти» Коваленко, Д. Ярш, вчителька Т. Тютюнниківна та секретар й одночасно завідувачий просвітянською бібліотекою В. Прохода [36, с. 226].

У Мелітополі до товариства «Просвіта» належали в основному вчителі міста та повіту. Вони налагодили тісну співпрацю з УСС, які перебували на той час у Олександрівську. При Мелітопольському повітовому земстві почали працювати курси українознавства. У липні 1918 р. почала виходити українська народна суспільно-політична й літературна газета «Наш степ» [37].

Для запорожців та січових стрільців олександрівська «Просвіта» організувала кілька

екскурсії на Хортицю. Перша з них відбулася 18 червня 1918 р., за кілька днів до переїзду 2-го Запорізького полку, при якому був П. Болбочан, із залізничної станції до с. Вознесенка, що розташовувалося за 2 версти на захід від Олександрівська (тепер у межах м. Запоріжжя). До Хортиці вояцтво добиралося на пароплаві «Кочубей». Висадившись у німецькій колонії, вони рушили островом до хреста на північній стороні Хортиці. Хрест стояв на найвищому місці, з наказу «земського начальника Н. району Катеринославського повіту на місці бувшої Запорожської церкви».

Наступний похід на Хортицю відбувся 29 червня і мав на меті вшанування полеглих предків. Цього разу, поруч із дерев'яним хрестом, було встановлено залізний із написом: «Сей хрест – знак щирої любови і вдячної памяти орлам небіжчикам Запорожської Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорожського пішого полку, який, після довгого поневолення прийшов сюди перший з отаманом Болбочаном, як організована українська бойова частина і приніс з слізьми радости молитовне синовне привітання незабутнім славним предкам. 29 червня, р. Божого 1918». Хрест був освячений полковим пан-отцем М. Мошнягою, після чого він провів під відкритим небом Службу Божу та панахиду за упокій душ померлих і загинулих у боях січовиків. Після цього була промова П. Болбочана, після якої разом із жителями навколишніх сіл, які були присутні на заходах, було влаштовано «бучні поминки прадідам – Запорожцям» [3, с. 208-210]. Беззмінним екскурсоводом для запорожців та січових стрільців під час прогулянок по Хортиці був олександрівський краєзнавець Я. Новицький [38].

Крім національно-культурницького, розвивався і український мілітарний напрям. У квітні 1918 р. у Олександрівську розпочалося формування 2-ї Самокатної сотні 2-го Запорізького пішого полку Запорізького корпусу. На гроші місцевих жителів її формував сотник Ширяй. Протягом двох тижнів до її складу записалося 150 юнаків вчительської семінарії, чоловічої гімназії та навколишніх сіл. У сотні було 14 кулеметів та 14 самокатів.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. українські військові частини, дислоковані в Олександрівську, зустріли вороже. 2-га Самокатна сотня відмовилася присягати Українській Державі гетьмана П. Скоропадського і через два дні після огляду військовим міністром Рогозою Запорізького корпусу в Олександрівську була розформована. Козаки й старшини перейшли до інших частин, або розійшлися по домівках [25, с. 157].

Після перевороту провідну роль у суспіль-

но-політичному житті почали відігравати заможніші, здебільшого русифіковані верстви населення. Відповідно до своїх уподобань, вони почали пристосовувати до себе оточуюче середовище, надаючи йому вигляду дореволюційних часів. Українізація Олександрівська призупинилася. Написи на крамницях, які ще були українські – зникли, залишалися російські. Тюрма в Олександрівську заповнилася свідомими робітниками, селянами, вчителями [1, 138-139].

Гетьманський переворот та впровадження консервативного устрою вороже зустріли вільні козаки. Під командуванням І. Оліфера вони готувалося до збройного виступу проти представників нової влади, коли останні почали б з'являтися у місті й вимагати визнання нової держави. На вимогу гетьманського повітового старости, щоб Вільні козаки склали зброю, останні зібралися у своїй казармі й обставили її кулеметами. Можливий збройний конфлікт було зведено нанівець січовими стрільцями, які, хоч і не були прихильниками П. Скоропадського, реальніше оцінювали політико-військове становище. Вони краще знали німецьку силу, впливи та їх плани. Було чітко розуміння, що за умови німецької підтримки гетьману, відокремлений виступ проти нього не матиме успіху й закінчиться розгромом повстанців. І. Оліфер прислухався до думки січових стрільців, розпустив свій відділ, а сам виїхав із Олександрівська [39, с. 16].

Утім, існує інша версія розформування Вільних козаків Олександрівська. Адміністративний старшина військового міністерства УНР О. Богун згадував про обставини цієї події. За його словами, ідея належала поміщикам Катеринославщини, які вмовили полковника П. Болбочана здійснити це. На станцію Олександрівська, де тоді перебувала команда полку (очевидно, мова про Запоріжжя-2) було запрошено відділи Вільного козацтва без повідомлення мети. Під час перегляду частин, територія була оточена кулеметами і зачитано наказ про роззброєння та розформування [40, с. 56-57].

Про це ж писав в В. Петрів: «Болбочан ужив примусових заходів і одного дня оточив Хортицьких і обеззброїв тих, хто не хотів виконати наказу влитись до 2-го Запорізького та Дорошенківців, а це були якраз члени Хортицької організації» [41, с. 105] Отже, за В. Петрівим, офіційна причина розформування, озвучена Болбочаном – відмова вільнокозачих відділів приєднатися до регулярних військових частин.

Через кілька тижнів після гетьманського перевороту по всій території України розпочалася

реставрація поміщицького землеволодіння. На села вийшли німецькі, австро-угорські та офіцерські карні відділи, які контролювали ці процеси та займалися реквізицією сільгосппродукції. Селянство, доведене до відчаю, почало об'єднуватися у повстанські загони і чинити опір. Були спроби залучити до протиселянських операцій відділи січових стрільців. Зокрема, з Олександрівська було вислано одну сотню УСС у околиці Дніпрових порогів. На початку операції керівництво стрільців зауважило, що з селянами воювати відмовляється. Протекція В. фон Габсбурга дозволила «зам'яти» цей непослух наказам керівництва і проти УСС не були вжиті дисциплінарні заходи. Прибувши на вказане місце, січові стрільці налагодили зв'язок із повсталими, і «зібравши так собі про око, дещо попсованої зброї й харчів, повернулися до Олександрівська. Так само поступали на виправах стрільці й опісля» [4, с. 259].

Такі речі, загалом, не залишилися непоміченими для гетьманської адміністрації. 29 червня 1918 р. Катеринославський губерніяльний староста доповідав, що у Олександрівському повіті галицькі військові діють слабо й допомогу надають досить неохоче. Відповідно, у повіті прохали прислати на заміну галичанам німців, або угорців. У останніх, очевидно, не було жодних sentimentів до місцевого населення [42, с. 198].

Зростаюче невдоволення державою П. Скоропадського породжувало різні опозиційні течії та рухи, які по іншому бачили майбутнє України. Серед певних українських кіл визріла ідея проголосити Гетьманом України В. фон Габсбурга. Цю ідею підтримував і П. Болбочан, який був готовий надати свої війська для реалізації цього задуму. В силу різних обставин, зокрема й через несприятливу політичну ситуацію, архієпископ В. фон Габсбург цю ідею відкинув. Для П. Болбочана ж ця історія ледь не мала фатальні наслідки: одного дня Україну облетіла вістка, що командир Запорізької дивізії підняв повстання проти П. Скоропадського, захопив Олександрівськ і проголосив себе новим Гетьманом. Щоби залагодити справу, полковнику довелося терміново їхати до Києва [43].

Нерозважлива політика П. Скоропадського призвела до масових селянських повстань. Австрійське військове командування, зважаючи на національність січових стрільців та знаючи про їх вплив серед місцевого населення, вирішило використати Легіон УСС для заспокоєння повсталого селянства в околицях Єлисаветграду (тепер – Кропивницький). В першій половині червня туди з Олександрівська було відправлену усю групу архієпископа В. фон Габсбурга [4, с. 259].

Населення Олександрівська слабо підтримувало Українську Державу, тому антигетьманське повстання Директорії отримало тут активну підтримку. 17 листопада 1918 р. козаки з частин, свого часу розформованих за небажання приєднати П. Скоропадському, зібралися в Олександрівську. Для легального озброєння записувалися до вартової сотні, на чолі якої стояли колишні вільні козаки.

24 листопада 1918 р. Олександрівська повітова революційна рада видала наказ волосним земським управам про встановлення влади УНР у повіті. Вільним козакам наказувалося роззброїти Державну варту і всіх багатіїв-землевласників. Тих, хто був причетний до репресій гетьманської адміністрації необхідно було відправити в Революційну Раду для суду. Така ж доля очікувала тих представників офіцерського корпусу, які «нищуть здобутки революції» [6, с. 187].

Семінаристи і вільні козаки без бою роззброїли Державну варту, яка нараховувала 50 осіб. Місто опинилося під владою повстанців, з навколишніх сіл почали прибувати значні повстанські загони, але вони були погано організовані і не мали достатньої кількості зброї. З кадрів 47-го пішого полку почав формуватися Хортицький полк Армії УНР [25, с. 157].

24 листопада 1918 р. старшиною Новицьким до міської управи Олександрівська було направлено листа у якому зазначалося, що усі військові частини, які не визнають Директорії УНР підлягають розформуванню, що і трапилося із місцевою залогою. Замість неї утворено 1-й Хортицький курінь вільного козацтва (також зустрічається назва 1-й Хортицький курінь республіканських військ), який являється законною військовою частиною міста. Через це вимагалось усі кошти, передбачені на утримання війська, направляти до Хортицького куреня.

Того ж дня отаман Вільного козацтва В. Чайківський підписав наказ №3 1-го Хортицького куреня про організацію сотень Вільного козацтва на місцях. Передбачалося формування загонів у всіх волостях, 2/3 особового складу мали бути відправлені до Олександрівського куреня. Кожний волосний підрозділ вільного козацтва мав іменуватися сотнею 1-го Хортицького куреня по назві волості й обирав сотника. Він, в свою чергу, призначав полусотенного, а за потреби й писаря, бунжучного, чотових і рейових [6, с. 188].

Станом на 6 грудня 1918 р. Олександрівському повітовому коменданту сотнику Гладієву підпорядковувалися 1-й Хортицький курінь, кулеметна команда й кінна сотня [44, арк. 91].

Почалося реформування місцевої адміністрації. Революційна рада Олександрівська 20 листопада 1918 р. відновила діяльність міської думи, яка зібралася у складі, обраному за часів Тимчасового уряду. Міським головою став М. Попов. 26 листопада на надзвичайному засіданні думи було прийняте рішення про обрання повітового комісара УНР, яким став гласний думи О. Лазаренко [1, с. 211]. Останнім, зокрема, 10 січня 1919 р. було підписано оголошення до жителів Олександрівська і повіту про введення з 26 січня державної грошової одиниці – гривні, «яка містить вісім цілих сімсот дванадцять тисячних (8,712) долі щирого золота. Гривня поділяється на сто шагів; ДВІ гривні складають карбованець» [45, арк. 35].

У Михайлівській волості після повалення гетьманату, з метою запобігти безчинствам, насиллю й різним анархічним виступам 27 листопада 1918 р. було створено Комітет громадської безпеки, до якого увійшли представники волосного земства, трьох сільських товариств й культурницьких та культурницько-освітніх організацій с. Михайлівки. Того ж дня Штаб республіканських військ направив у Михайлівку загін з 220 осіб при чотирьох кулеметах, які мали зайняти позиції у чотирьох напрямках: на дорозі від вокзалу, зі сторони Василівки, Тимошівки та Білозерки. Першочерговим завданням було роззброєння михайлівської Державної варті та боротьба проти загонів махновців [46].

Після встановлення влади Директорії, активізувався військово-політичний рух. До республіканських військ вступило багато селянської молоді й семінаристів. М. Носик згадував, що вчительська семінарія була змушена закрити свої старші класи за браком учнів. З Олександрівська на допомогу катеринославським вільним козакам вислали невеликий, але добре озброєний загін з кулеметами та двома гарматами (всього – дві сотні козаків). Олександрівські козаки брали активну участь у боях із прихильниками білої ідеї гетьманського 8-го корпусу, які відмовилися виконувати накази республіканської влади [25, с. 157].

Вільні козаки також не дали частинам 8-го корпусу, які з Катеринославу просувалися до Криму на з'єднання із білогвардійськими військами, переправитися через Дніпро в районі Олександрівська. За спогадами офіцерів 8-го корпусу, увесь район Кічкаського мосту і особливо сам міст охоронявся сильними загонами українських військ. Крім того, міст був замінований. Все це змусило білогвардійців просуватися далі правим берегом Дніпра у пошуках зручного для переправи місця [47, с. 272].

Після здобуття влади в Олександрівську представники Директорії оголосили мобілізацію молоді до війська. Прибуло багато молодих людей, але не було грошей на їх утримання, зброї, одягу. Мобілізована молодь почала розходитися, а Хортицький полк відійшов з міста. Вільне козацтво під впливом анархістської агітації роззброїло старшин і вступило до Революційної повстанської армії України (махновців). До Олександрівська повернулася радянська влада, яка продовжила політику репресій. Розстріли відбувалися на міському цвинтарі і біля паркану заводу «Дека» посеред білого дня [25, с. 157-158].

Проти радянської влади розгорнулася підпільно-партизанська боротьба. У першій половині 1919 р. біля Катеринослава та Олександрівська бойові дії з більшовицькими військами вів Катеринославський Кіш вільнокозацьких повстанських військ. У другій половині того ж року повстанці вже вели бої проти Добровольчої армії А. Денікіна [2, с. 170].

Весною 1919 р. українська молодь з Олександрівська розпочала таємну підготовку повстання у місті. Місцем базування повстанців було обрано Лису гору вниз по Дніпру від Олександрівська. Тут було вирито окопи, а для проживання облаштована сторожка лісничого. Більшість загону склали юнаки з Олександрівська та навколишніх сіл, а також старшини Армії УНР. Загін отримав назву Лисогірський повстанський партизанський курінь, його чисельність складала близько 50 осіб. На чолі куреня стояли отаман А. Чайковський та І. Марків. Протягом квітня-травня проходилися мітинги у навколишніх селах (Біленьке, Мар'ївка, Тарасівка).

За спогадами Г. Гордієнка, Лисогірським повстанцям вдалося перерізати перевезення по Дніпру реквізованих більшовиками у селян продуктів. Загони Червоної армії та чекістів спробували ліквідувати повстанців, наступаючи від Мар'ївки та, з пароплавів, від Дніпра. Наступ був відбитий, повстанці захопили полонених та зброю. Змінивши після цього місце дислокації, курінь також брав участь у повстанні проти більшовиків в м. Нікополь та боях у інших місцевостях Катеринославщини [25, с. 158].

У другій половині 1919 р. більш відчутну загрозу для більшовиків становили повстанці Н. Махна. Принаймні, офіційні звіти чекістів з Катеринославської губернії за цей час акцентують саме на цих проблемах [48, с. 54-56].

У липні-серпні 1920 р. на півночі Олександрівського та півдні Катеринославського повітів у боротьбу з більшовиками вступив Вовнізький

Повстанський відділ. Його підтримували селяни із Вовнігів, Військового, Августинівки, Катеринівки та Андріївки. Отаманом був І. Марків, який діяв під псевдонімом «Чорна Хмара» та І. Бондаренко (вільнокозацький отаман 1917-1919 рр.). Відділ нападав на продовольчі загони та представників влади. Наприкінці серпня загін було розгромлено, вцілілі козаки й старшини розійшлися [25, с. 158].

Наступні спроби створити українські військові одиниці на території Запорізького краю вже пов'язані із наступом армії генерала П. Врангеля. Врахувавши помилки своїх попередників, останній дозволив формувати у складі своєї армії українські підрозділи. Політичною поступкою було й те, що прапором українських частин був прапор жовто-блакитний. У Олександрівську було створено Український повстанський Хортицький курінь, до якого записувалися колишні гайдамаки, вільні козаки, бійці Самокатної сотні та новобранці. Отаманом було призначено І. Марківа («Чорну Хмару»), комендантом першої бойової сотні – оріхівчанина І. Горобця, а бунчужним – Г. Гордієнка [1, с. 261]. Також у складі врангелівської армії діяв Мелітопольський курінь на чолі з отаманом Семенком. До формування обох військових частин був безпосередньо причетний відомий діяч повстанського руху доктор Гелієв (Гелєв), серб за походженням [49, с. 106].

Однак намагання утвердити владу УНР в черговий раз не мали успіху. 23 жовтня 1920 р. радянські війська остаточно увійшли до Олександрівська, який від липня 1920 р. був губернським центром. У березні 1921 р. за пропозицією міської влади була змінена назва міста, Олександрівськ став Запоріжжям.

Разом із тим, антирадянським середовищем здійснювалися окремі спроби боротьби. Запорізький край перебував в орбіті підготовки широкомасштабного повстання, яке готував Партизансько-повстанський штаб Ю. Тютюнника. Адміністративно край підпорядковувався Організації Катеринославщини, Північної Таврії і Східної Херсонщини – повстанському комітету на чолі із доктором Гелієвим. Останньому, зокрема, підпорядковувалися організатори повстанських груп у Мелітопольському повіті Кимлач та Білозерському районі Мелітопольського повіту Семінко. Наразі ми не оперуємо даними щодо успішності, або неуспішності їх діяльності. Відмітимо лише, що 1921 р. катеринославські повстанками були ліквідовані місцевими чекістами [50, с. 104-105].

Тим часом, у 1921 р. діяльність повстанських загонів на території краю мала помітний характер. У огляді ситуації на Лівобережній Україні

В. Білинський відмічав, що українські повстанці різними засобами зривають перевезення залізницею, зокрема зупиняючи потяги та підриваючи залізничні мости. Так, зокрема, у травні було спалено міст по дорозі на Запоріжжя [51].

Одну із диверсій на залізниці здійснив загін отамана «Козлика», колишнього старшини Армії УНР, який оперував у Олександрівському та Катеринославському повітах. Внаслідок неперевердених залізничних стрілок по дорозі зі ст. Передатна до Південної залізниці, в районі підірваного врангелівськими військами мосту із рейок зійшов агітпотяг ім. Сталіна. За офіційними радянськими даними, у катастрофі загинуло 27 відповідальних співробітників. Серед інших, тут загинув полковник Мартиненко, колишній командир української артилерії Катеринослава, який перейшов на сторону більшовицьких військ [52].

В таких умовах посилювався тиск радянських органів держбезпеки. Наприкінці літа – на початку осені 1921 р. у Запоріжжі було заарештовано комітет спілки української молоді, з яких сімох розстріляно, зокрема Нападайла та братів Деревітих. Одночасно було заарештовано президію повітової спілки споживчих товариств і раду Союзбанку. Усі заарештовані були обвинувачені у «жовто-блакитній контрреволюції», «петлюрівщині» та «українському шовінізмі». В результаті було розстріляно агронома Семенова, а Явтушевського, Ковбасу та Чучу засуджено до одного року каторжних робіт у Донецькому басейні [53].

В цілому ж, здійснювати спротив радянській системі ставало дедалі важче. Поодинокі підпільні гуртки не могли змінити загальної картини, а діяльність повстанських загонів швидко локалізувалася й нейтралізувалася. Після завершення воєнних дій проти зовнішніх супротивників, радянська влада мала можливість цілком переключитися на внутрішніх, застосовуючи репресивно-каральний апарат. До цього, звичайно ж, додалася «втома від війни» жителів краю.

Події української «революційної весни» у Запорізькому краї яскраво засвідчують той факт, що ідеї самостійності та державної незалежності для Півдня України – явище місцевого характеру, а не привнесене ззовні. У епізоді з біографії В. фон Габсбурга, пов'язаному із перебуванням останнього у Олександрівську, Т. Снайдер стверджує, що «Вільгельм був на Січі, щоб із селян, які розмовляють українською, зробити українських селян» [35, с. 98]. Не применшуючи роль австрійського архієпископа та Українських січових стрільців, відмітимо, що україномовні селяни «робилися» українськими з самого початку

революції завдяки діяльності «Просвіт» та патріотично налаштованої інтелігенції й робітників. Розквіт ж українства у краї дійсно припав на час перебування тут січових стрільців та запорожців Болбочана.

Загалом, революційна доба 1917-1921 рр. на території краю яскраво засвідчує, що Запорожжя перебувало у орбіті всіх подій, які відбувалися у той час на території України, в тому числі й державотворчих.

Джерела та література

1. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Галина Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 323 с.
2. Бондаренко В. Історія новітніх запорожців : вільнокозацький рух на Півдні України (1917-1918 рр.) : монографія / Володимир Бондаренко. – Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. – 228 с.
3. Шемет С. Полковник Петро Болбочан : замітки до історії Запорожського Корпусу 1917-1919 рр. / Сергій Шемет // Хліборобська Україна. – Відень : Видання Українського Союзу Хліборобів-Державників. – Кн. Четверта. – Рік 1922-1923. – 36. VII-VIII. – С. 200-236.
4. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914-1918 / Осип Думін. – Львів : Червона калина, 1936. – 375 с.
5. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року : Документи і матеріали / Упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
6. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї / Державний архів Дніпропетровської області ; уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева ; ред. Н. Л. Юзбашева. – Дніпро : ЛІРА, 2016. – 372 с.
7. Турченко Г. Запорізький край за доби Центральної ради / Галина Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 7-21.
8. Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен / Микола Чабан. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002. – 535 с.
9. Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 24, оп. 7, спр. 44.
10. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 года) / Нестор Махно. – Париж : Библиотека Махновцев ; Федерация анархо-коммунистических групп Северной Америки и Канады, 1929. – 215 с.
11. Повернені імена : Документи, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). – Запоріжжя : Науково-редакційний підрозділ з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією», 2000. – Кн. 3. – 331 с.
12. «Просвіти» соборної України / підготував Є. Букет // Слово Просвіти. – 2014. – №7 (20-26 лютого).
13. Коновець О. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги / Олександр Коновець. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2003. – 196 с.
14. Діяльність «Просвіт» // Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.
15. Бондаренко В. Вільне козацтво Олександрівська у повстансько-партизанському русі (1917-1923 рр.) / Володимир Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 120-126.
16. Оріхів (на Таврії) // Нова Рада. – 1917. – 25 листопада.
17. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917– 1918 рр. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. – 608 с.
18. Орел А. «Куди воно ділось, звідкіля взялось...» / А. Орел // Свобода. – 1964. – 4 червня.
19. Магалецький Ю. В Олександрівську на Запоріжжі : Спомин про боротьбу з червоною Москвою в 1917 р. / Юрій Магалецький // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1929. – Львів : Накладом українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928. – С. 106-121.
20. Айвазов А. История национального движения в Крыму / А.С. Айвазов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vatanym.ru/?an=vs305_mp1.
21. Гражданская война на Украине // Народная жизнь. – 1917. – 16 декабря.
22. Магалецький Ю. Олександрівськ – Київ : Спомини 1917-1918 / Юрій Магалецький // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1831. – Львів : Накладом українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1931. – С. 61-72.
23. Орел А. «Куди воно ділось, звідкіля взялось...» / А. Орел // Свобода. – 1964. – 6 червня.
24. Гордієнко Г. Під щитом Марса : Спогади / Гаврило Гордієнко. – Філадельфія: Накладом автора, 1976. – Том 1. – 369 с.
25. Бондаренко В. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська, науковець і громадсько-політичний діяч української діаспори / Володимир Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 155-160.

26. Заклинський М. Стріча УССів із Запорізькою дивізією : 3 воєнних спогадів / Мирон Заклинський // Новий час. – 1935. – 30 січня.
27. Франко П. Бій в Олександрівську : Бої 3-ої сотні У.С.С. / Петро Франко // Літопис Червоної Калини. -1939. – №7. – С. 17-18.
28. Шандрук П. Німецькі «союзники», большевики і білогвардійці / Павло Шандрук // Свобода. – 1958. – 29 травня.
29. Селезньов Ф. Олександрівськ у дні революції / Ф. Селезньов // Жовтень на Запоріжжі : збірник спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі. – Дніпропетровськ : Промінь, 1969. – С. 40-49.
30. Рахальський І. Зустріч УССів із Запорожцями / І. Рахальський // Свобода. – 1955. – 8 квітня.
31. Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Ярослав Штендера. – Львів: Червона калина, 1995. – 249 с.
32. Мемуари Вільгельма Габсбурга полковника УСС / Вільгельм фон Габсбург // Весна 1918 року : у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців / Упоряд. Ю. Щур. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2017. – С. 19-24.
33. Терещенко Ю. Український патріот із династії Габсбургів : Науково-документальне видання / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – К. : Темпора, 2011. – 408 с.
34. Турченко Г. Українські січові стрільці на Запоріжжі / Г. Турченко // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 286-289.
35. Снайдер Т. Червоний князь : монографія / Тимоті Снайдер. – К. : Грані-Т, 2011. – 296 с.
36. Прохода В. Записки непокірливого : Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. – Торонто : Пробоєм, 1967. – Книга 1 : В Україні. – 434 с.
37. Михайлов Б. В бурях революции // Мелитополь: природа, археология, история / Б.Д. Михайлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vmelitopole.ru/istoriya/melitopol-v-gody-revolutsii-1917-1920/avstro-nemetskaya-okkupatsiya>.
38. Заклинський М. Українські Січові Стрільці в Східній Україні / Мирон Заклинський // Свобода. – 1951. – 30 січня.
39. Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний / Никифор Гірняк. – Вінніпег: Видання Д. Микитюка, 1956. – 72 с.
40. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки Оникія Богуна, 1925-1927 / Публікація, примітки Андрія Жив'юка // Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому (співгол. М. М. Драганчук, співгол. О. В. Муляренко, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.) ; кер. кол. упоряд. А. А. Жив'юк. – Кн. 7. – Рівне : Дятлик М., 2017. – С. 22-134.
41. Петрів В. Спомин з часів Української революції (1917-1921) / Всеволод Петрів // Весна 1918 року : у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців / Упоряд. Ю. Щур. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2017. – С. 89-118.
42. Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов. – К. : Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн.1. : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / под ред. И. Рыбалки. – 876 с.
43. Горак С. Славетний командир «запорожців». Полковник Петро Болбочан : таємниці життя і боротьби українського воєначальника / С. Горак // День. – 2008. – 18 квітня.
44. ДАЗО, ф. 24, оп. 7, спр. 98.
45. ДАЗО, ф. 24, оп. 7, спр. 99.
46. Повідомлення створеного Комітету громадянської безпеки про повалення влади гетьмана та організацію самоохорони в Михайлівській волості (Запоріжжя), 28 листопада 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(II\)28.pro_povalennya_vlady](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(II)28.pro_povalennya_vlady).
47. Гуреев В. Екатеринославский поход / В. Гуреев // 1918 год на Украине / Сост., науч. ред., предисловие и коммент. д.и.н. С. В. Волкова. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С.269-286.
48. Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. – Benson : Chalidze publications ; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – 150 с. [Перепечатка с издания Государственного издательства Украины, 1923].
49. Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур : петлюрівське повстанство / Б. Козельський. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 148 с.
50. Стегній П. Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : дис... канд. істор. Наук : 07.00.01. / Кременчуцький державний політехнічний інститут / П. Стегній. – Кременчук, 2000. – 231 с.
51. Білинський В. З сучасного життя на Лівобережжю /В. Білинський // Свобода. – 1921. – 12 вересня.
52. Охроменко. Повстанські отамани / Охроменко // Свобода. – 1921. – 26 липня.
53. Радянин. Грюкають дверми! / Радянин // Свобода. – 1921. – 4 жовтня.